

Hörcher Ferenc

„Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom”

Eötvös mint a magyar Tocqueville

Bevezetés

E dolgozat arra vállalkozik, hogy összehasonlítsa báró Eötvös József, a 19. századi magyar politika- és kultúrtörténet egyik kiemelkedő alakjának gondolkodását nagy francia elődje, Alexis de Tocqueville gróf szemléletével – és hogy kimutasson néhány vonást, amelyben hasonlítottak, illetve különböztek nézeteik.¹ Eötvös József (1813–1871) Tocqueville (1805–1859) fiatalabb kortársa volt, akire nagy hatással volt a francia politikus-író életműve, politikai szerepvállalása, egész példája.² Kiindulási pontjuk eleve hasonló: mindketten katolikusok és arisztokraták a demokrácia korában, akik nem kívánnak szembefordulni korukkal, inkább megérteni, értelmezni szeretnék azt, s elméletileg és történetileg is megalapozott válaszokat keresnek a kor politikai kihívásaira. Mindketten alapos iskolázottsággal, nemzetközi kitekintéssel rendelkeztek, így vágtak bele a politikai szerepvállalásba a francia forradalom utáni korszakban, a Szent Szövetség fennállása idején. Mindketten alaposan megmártóztak a politika vizében, s nem is teljesen sikertelenül: mindketten miniszterségig vitték. Igaz, Tocqueville nem sokáig tudta megtartani posztját, Eötvös viszont másodszorra is elnyerte azt, amikor a kiegyezés után ismét felelős kormánya volt Magyarországnak. Ekkorra már ő volt a rangidős a miniszteri karban. Tocqueville diplomataként is dolgozott, Eötvös viszont a Tudományos Akadémia elnökeként is maradandó

¹ „Gondolkodói karakterben, politikai célok és törekvések tekintetében Tocqueville és Eötvöshöz [sic!] igen közel álltak egymáshoz.” Barta Attila: Tocqueville az amerikai közigazgatásról. *Miskolci Jogi Szemle*, 4. (2009), 1. 115. 7. lj. „Tocqueville volt az, aki gondolkodói karakterben, erkölcsi formátumban, politikai célok és törekvések tekintetében a legközelebb állt Eötvöshöz.” Fenyő István: Eötvös és Tocqueville. *Aetas*, 22. (2007), 1. 127.

² Kapcsolatukról Fenyő István tanulmányán túl lásd Gángó Gábor: Forradalom és demokrácia. Eötvös József és Alexis de Tocqueville 1848-ról. In Fülöp Endre – Ocskay Gyula – Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok*. Pilismarót, Politikai Filozófia Közhazsnú Alapítvány, 2006. 52–65.

érdemeket szerzett. De mindkettejüket inkább politikai gondolkodóként tárgyalja az utókor, akiknek hatása mind a mai napig érzékelhető. Tocqueville esetében az amerikai tanulmányútjának tanulságait összefoglaló kétkötetes könyv (*A demokrácia Amerikában*, 1835, 1840), valamint a *Régi rend és a forradalom* (1856) címmel a francia forradalomról írt összegzése meghatározó.³ Ez utóbbi munkáját rögtön megjelenése után Eötvös részben kivonatolta, részben meg is jelentette a *Budapesti Szemle* hasábjain.⁴ Eötvös elméleti munkái közül kimagaslik a forradalmi kiábrándulást követően írt összefoglaló munka, amelynek eredeti címe: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című dolgozat, amelyet egyszerre jelentetett meg németül és magyarul (1851, 1854).

Ráadásul életük egy adott pontján kapcsolatba is kerültek egymással: bár Eötvös könyve és levele először elkerülte a francia gondolkodót, végül mégis megérkezett hozzá, s Tocqueville válaszevele is fennmaradt.⁵ Az alábbiakban röviden összefoglaljuk azt, amit erről a levélváltásról tudni kell. Ám fontosabb lesz számunkra, hogy miként vélekedtek két olyan témáról, amely a korszak számára döntő jelentőségűnek tűnt: a keresztény „polgárisodás”-ról és a község és az állam viszonyáról.

Az előbbi különösen a magyar kontextusban fontos: a reformkort más néven a polgárosodás korának is szoktuk nevezni.⁶ Az utóbbival kapcsolatban közismert, hogy Eötvös, annak ellenére, hogy a negyvenes évek elején beszorult a dogmatikus centralista skatulyájába, valójában igenis fontosnak tartotta a helyi szabadságok érvényesülését is – csak éppen nem a közjával szemben szerette volna ezek érvényesülését látni. A szakirodalom egyértelműen az ön- és a központi kormányzat viszonyával kapcsolatban állapítja meg Eötvös és Tocqueville hasonlóságát. „Eötvös (és a centralisták) számára elsősorban azért fontos Tocqueville, mert a községek önállóságában az erős központi kormányzati hatalom

³ A kötet magyar fordításáról és magyarországi recepciójáról lásd Horkay Hörcher Ferenc: Az amerikai demokrácia Magyarországon. A magyar Tocqueville, 1834–43. *Holmi*, 6. (1994), 11. 1608–1615.

⁴ Eötvös József: A francia forradalom okai. *Budapesti Szemle*, 1. (1857), 3. 323–373. Idézi Fenyő (2007): i. m. 133.

⁵ Általánosabban, Tocqueville magyar fogadtatásáról lásd Vikol Katalin: Tocqueville és hatása Magyarországon. Centralisták és liberálisok vitái a reformkorban. *Világosság*, 17. (1981), 2. 73–79, valamint Csepeli Réka: Tocqueville eszméi Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 100. (1993), 12. 1483–1490.

⁶ Erről lásd Veliky János: *Polgárosodás és szabadság – Magyarország a XIX. században*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

korlátozásának hatékony eszközeit látják.”⁷ Fenyő István szerint „Tocqueville legsajátosabb eszméje az önkormányzat, a lakosság részvétele a község ügyeiben volt, s Eötvös ebben volt követője leginkább.”⁸

Az alábbiakban először Eötvösnek a politikával kapcsolatos kétféle beállítódásáról lesz szó. Ezt követően az Eötvössel kapcsolatos nemzetközi recepcióból szemezgetünk, majd rátérünk a Tocqueville-lel folytatott levélváltására. A dolgozat második felében az előbb említett két témával kapcsolatos álláspontjuk összevetése következik.

Eötvös kétféle, aktív és kontemplatív viszonya a politikához

Ha az arisztotelészi etikából ismert felosztás szerint megkülönböztetünk egy aktív (cselekvő) és egy kontemplatív (szemlélődő) beállítódást a politikával kapcsolatban, akkor Eötvös politikához fűződő viszonyának is volt egy cselekvő és egy reflektív dimenziója.⁹ Ő ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely elkötelezett volt Magyarország alkotmányos reformja mellett. Nemzedékén belül pedig ahhoz a szűkebb körhöz, amelynek tagjai arisztokrataként is elkötelezettek voltak a feudális rendszer lebontása mellett. Ám eredeti érdeklődése a kultúra, azon belül pedig az irodalom felé mutatott. A reflexiónak is két szintje különböztethető meg nála. Az író az irodalom révén is az ország gondjaival szembesül, és szembesíti olvasóit, de nyilvánvalóan távolabbról tekint tárgyára, mint a politikai teoretikus, aki még mindig távolabb marad, mint a politikus, aki cselekvő féllé válik a történelem drámájában vagy „regényében”. A megfigyelő bizonyos értelemben kibic, tényleges politikai felhatalmazás és számonkérhetőség nélkül nyilatkozik. Ráadásul a figyelembe veendő tények jó része fedve marad előtte. Másfelől viszont, épp a kellő távolság miatt, olyasmit láthat meg, ami a politikai

⁷ Demeter M. Attila: *Nacionalizmus és patriotizmus között. Báró Eötvös József a nemzetiségi kérdéstről*. Online: http://real.mtak.hu/63298/1/Eotvos_Jozsef_korr.pdf

⁸ Fenyő (2007): i. m. 131.

⁹ Az antik görög filozófiában Plátón és Arisztotelész is megkülönböztette a *bios praktikós* és a *bios theörētikós* fogalmait. Az utóbbi gondolkodásában a két fogalom viszonya visszatükrözi a *Nikomakhoszi etika* és a *Politika* című műveinek viszonyát. A fogalom tovább él a *vita activa* és a *vita contemplativa* latin fogalmában, s Cicero *De Republica* és *De Oratore* című művének viszonyában is visszaköszön, bizonyos fokok meghatározva az etika és a politikai filozófia későbbi viszonyát is. A 20. századi politikai filozófiában például Hannah Arendt és Michael Oakeshott tér vissza e fogalom párhoz.

csatamező síkjáról nem látszik. Ráadásul elmélet, politikai elképzelés, ha tesszik, „ideológia” nélkül nem lehet a modern politikában sikert elérni. Sokszor előfordult persze a magyar történelemben, hogy a gyakorlati politika csatornáit el voltak zárva a részt venni szándékozók elől, úgy a 19., mint a 20. században, s volt, hogy a kulturális élet szereplői vették át a kezdeményezést, közvetett módon próbálva befolyásolni a gyakran autokratikus politikai döntéshozatalt.

Eötvös korában azonban – és már nem csak az arisztokraták számára – nyitva állt a politikai szereplés lehetősége is, és Eötvös be is kapcsolódott a politikai életbe. Pártot szervezett, és részt vett a kor nagy vitáiban, majd kivívott tekintélye révén kétszer is miniszteri hivatalt nyert, először az első független magyar kormányban, 1848-ban, majd 1867-ben, egyedülként a Batthyány-kormány tagjai közül. Am a két hivatal közötti időszakban ismét szellemi munkát végzett, megpróbálta politikai szerepvállalásának tanulságait elméleti igénnyel is összefoglalni.

Tocqueville maga is küzdött a kétféle kínálkozó szerepkörrel. Alapvetően reflektív alkat volt, a politika értelmezésének feladata állt hozzá legközelebb. A francia forradalom bukását követő évtizedekben tevékenykedett, amikor fontos feladat volt az ország életét alapjaiban megrázó forradalom és császárság tanulságainak összegzése. De a francia politika a restaurációt követően sem zárult le, főleg nem egy arisztokrata előtt. Am ahogy Eötvös Magyarországon, Tocqueville sem megszokott szerepet töltött be hazája politikai életében: nem a társadalmi elit, az arisztokrácia érdekeit védte, hanem megpróbálta a teljes politikai közösséget szolgálni, politikusként és politikai gondolkodóként egyaránt. Képviselő volt az általa kritizált júliusi monarchia idején, majd 1849-ben néhány hónapig külügyminiszteri megbízatást is betöltött. Eötvös Tocqueville-hez hasonlóan elsősorban politikai tanácsadói szerepre volt alkalmas. De mindketten fontos politikai dokumentumok szövegezésében is részt vettek: Tocqueville a második köztársaság alkotmányának szövegezésében, Eötvös például a kiegyezés előkészítésében. Nem voltak igazán gyakorlatias, hatalomtechnikában jártas politikusok, de elvi igényű állásfoglalásaik és éles szemű meglátásaik révén a politikában is sikerült tekintélyt kivívniuk – Eötvös e tekintetben még talán Tocqueville-nél is sikeresebb volt.

Eötvös korabeli recepciója

A két politikus életpályája és szemléletmódja közötti hasonlóságok már kortársainak is, és aztán az utókornak is feltűntek. Vegyük például Johann Caspar

Bluntschlit, a svájci születésű jogászt, nemzetközi jogászt, aki a kortárs német nyelvű államelmélet terén is meghatározó szerepet töltött be. „*Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik* (1867, 619. p.) c. szisztematikus munkájában Eötvös művét Tocqueville híres könyvéhez, *A demokrácia Amerikában*-hoz méri és a kortárs kritikai gondolkodók között említi, ám individualisztikus államfelfogását elutasítja.”¹⁰ A századforduló meghatározó hazai politikatudósa, a jogász végzettségű Concha Győző a következőképp jellemezte Tocqueville-t: „Eötvösnek [...] legközelebbi szellemrokona”.¹¹ Az is igaz azonban, hogy Concha egy fontos különbséget is érzékel a két szerző gondolkodásmódja között. Szerinte Tocqueville mind Amerika, mind hazája, Franciaország politikai berendezkedését értelmezve és értékelve a történeti adottságok jelentőségére hívta fel a figyelmet, s a történeti ismeretek alapján próbált filozófiai megállapításokig eljutni. Eötvös viszont filozófiai alapokra épít, az „emberi rendeltetés” érdekli, a keresztény civilizáció alapértékeiből merít.¹²

Concha veti fel azt a témát, amely aztán a későbbiekben is visszatér Eötvös és Tocqueville összehasonlítása kapcsán. Mindkettőjüket foglalkoztatta a kereszténység politikai hatásának kérdése – de Eötvöst jobban és mélyebben megéri a kérdés. Concha szerint „Eötvös, a lélekűvő költő, az ókor bölcselével, az újkor politikai irodalmával [...] vértezett kutató és tanító, a meleg vallásos érzésű keresztény távolabb lát, mint Tocqueville [...]”.¹³ Concha szerint Tocqueville élete végén jutott el oda, hogy a kereszténység alapkérdéseivel együtt szemlélje a nyugati politika tektonikus mozgásait, s e tekintetben Eötvös jóval előbb járt. Szerinte épp ezért érdekelhette Tocqueville-t Eötvös megküldött könyve, amelyben „az emberi lélek legnemesebb, örök szárnyalásaival sokat foglalkozott”.¹⁴

Most nézzük meg, hogyan értékelte Eötvös gondolkodását Nyíri Kristóf filozófus már az 1980-as években. Nyíri az 1990 előtti korszakban a konzervativizmus kutatója volt, nem véletlen, hogy Eötvös gondolkodásában is

¹⁰ Karácsony András: Eötvös mint klasszikus? [Blogbejegyzés]. *Jog.történet. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja*, 2021. február 22.

Bluntschli és Eötvös gondolkodásának összehasonlítására lásd Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Bárá Eötvös József a német egységről. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.

¹¹ Concha Győző: *Bárá Eötvös József állambölcsélete és a külföldi kritika*. Budapest, Athenaeum, 1908. 20.

¹² Concha (1908): i. m. 21.

¹³ Concha (1908): i. m. 21.

¹⁴ Concha (1908): i. m. 22.

e gondolkodásmód nyomaira bukkan. De az sem vakszerencse kérdése, hogy épp a kereszténység politikai kultúráját befolyásoló hatásával kezdi a gondolatot, amikor azt foglalja össze, miről ír a politikai gondolkodó: „a kereszténység európai kultúráját alapvetően formáló voltáról, a központosító államról mint az egyéni szabadságot fenyegető fő veszélyről, a területi és intézményes pluralizmusról mint amaz központosítás legjobb ellenszeréről, s a nemzeti érzésről mint történeti-arisztokratikus pluralizáló elvről.”¹⁵ Egy másik, immár angol nyelvű publikációjában Nyíri Eötvöst a „régí vágású liberálisok” közé sorolta, az *Uralkodó eszméket* egyenesen konzervatívnak titulálja. Az igazán meglepő azonban az érvelése, hogy mivel indokolja a kortárs filozófus ezt az ideológiai besorolást: szerinte „a mű egy konzervatív kiáltvány, amely kiáll a keresztény értékek, az organikus történeti evolúció és az arisztokrácia értékei mellett”.¹⁶ Noha abban nem vagyok biztos, hogy minden korabeli arisztokrata úgy gondolta, hogy Eötvös az ő értékeit védte, nincs vitám Nyírral abban, hogy a mű igenis olvasható a keresztény értékek és az organikus történeti evolúció melletti kiállásképp – nyilván a radikális-forradalmi hevület ellensúlyozására. Nyíri ebben a kontextusban helyezi Eötvöst Tocqueville és Guizot mellé. Amiből az is látszik, hogy ez az Eötvösnek tulajdonított konzervativizmus valójában nagyon közel áll a francia kontextusban a klasszikus liberális állásponthoz.¹⁷ E párhuzamosság alapján vélelmezi azt a szerző, hogy Eötvösre mindkét francia politikus-gondolkodó hatással volt – s megemlíti azt is, hogy Tocqueville-lel Eötvös József levelezésben is állt.

Eötvösről szó esik egy másik Nyíri-dolgozatban is. *A Monarchia szellemi életéről* című nagy híré kötetében a következőképp említi a szerző Eötvöst és fő művét: „A szabadság intuitív fogalmát Eötvös itt, mint már az első kötet befejező fejtegetéseiben is, a keresztény eszmekör integráns elemeként tünteti fel.”¹⁸ Tehát szerinte Eötvösnél a szabadság és a kereszténység viszonyrendszeréről van szó, mintha Eötvös egy keresztény liberalizmus mellett kötelezte volna el magát. És ez nem is elsősorban a keresztény szabadság fogalmát állítja a középpontba, hanem egyszerűen arra hívja fel a figyelmet, hogy a modern szabadságkoncepció

¹⁵ Nyíri Kristóf: *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok*. Budapest, Kossuth, 1986a. 25.

¹⁶ Kristóf Nyíri: *Intellectual Foundations of Austrian Liberalism*. In Wolfgang Grassi – Barry Smith (szerk.): *Austrian Economics. Historical and Philosophical Background*. London–Sydney, Croom Helm, 1986b. 82.

¹⁷ Nyíri (1986b): i. m. 91.

¹⁸ Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1980. 54.

nem a szekularizmusnak, hanem éppen a keresztény hagyománynak a terméke. Nyíri a könyvben részletesebben is kifejti, mit ért azon, hogy Eötvös az organikus történeti evolúció híve volt. Egyfajta arisztoteliánus szemléletet fedez fel Eötvös munkájában, aki szerinte arra hívja fel a figyelmet, hogy a politika nem „az adott állapotok eszmék-diktálta fölforgatását, hanem a történetileg kialakult viszonyok organikus továbbfejlődésének elősegítését” jelenti. Nyíri közvetlenül is idézi Eötvöst, aki retorikusan, kérdés formájában fogalmazza meg állítását: „Nem látnák-e be tisztán mások is, hogy az állam nem egyes ember terve szerint alkotott épület, hanem századokon át nőtt organismus?”¹⁹ Az idézet megerősíti a fokozatos növekedés melletti eötvösi elköteleződést, s ezzel együtt világossá teszi, hogy a forradalmi változások korában Eötvös klasszikus liberális álláspontja egyes olvasók számára csakugyan konzervatív hatásúnak tűnhetett.

A fentiekben megpróbáltuk bemutatni, hogy a Tocqueville–Eötvös-párhuzam tételezésében nincs semmi új, sőt, ez egy olyan állítás, amely mind a kortársakban, mind az utókorban megfogalmazódott. A jelen dolgozat újdonsága tehát nem ennek kimondásában áll. Fontosabb lesz az a két kulcsmotívum, amely a Tocqueville-levél tanúsága szerint meghatározta, hogyan olvasta a francia kortárs Eötvös könyvét. A kettejük közti, sajnálatosan félbemaradt, s csak féldoldalasan dokumentálható kapcsolatfelvétel nyilvánvalóan az érdeklődési körük hasonlóságán alapult, s összefüggött azzal, hogy volt néhány meghatározó közös témájuk. A dolgozat ezek közül emelt ki kettőt: a polgárosodás és a keresztény szabadság gondolatát.

De mielőtt ezek rövid bemutatásába belevágnánk, még röviden a kapcsolatfelvételtől.

Eötvös és Tocqueville levélváltása

Eötvös, Montalembert grófnak 1865-ben írt üzenete szerint, többször is levelet váltott Tocqueville-lel. Mi azonban Tocqueville tollából csak egy neki írt és fennmaradt levélről tudunk. Ebben azonban nagyon találóan és pontosan fogalmazza meg azokat a témákat, amelyek Eötvös könyvében és Tocqueville saját vizsgálódásaiban közösek. Az alábbiakban először a jól ismert fordításban közlöm e levélrészleteket, majd összevetem azt a most készülő Eötvös-levelezésbe bekerülő szövegváltozattal.

¹⁹ Nyíri (1980): i. m. 56–57.

Nos, a három kiemelt közös téma: „a valódi s törvényes szabadság szeretete”, „az ember egyéni méltóságának tisztelete”, s „amaz óhaj, hogy megtarthassuk a keresztyén polgárisodásnak apáinkról ránk szállt örökségét”.²⁰ A szabadság szeretete és az egyéni méltóság tisztelete nem különösebben meglepő fordulata a levélnek, hiszen a klasszikus liberális elméletnek éppúgy kulcsfogalmai ezek, mint a keresztyén tanításnak. Ám a „keresztyén polgárisodás” már olyan szóösszetétel, amely csakugyan felkeltheti érdeklődésünket, hiszen a polgári fejlődés elképzelését manapság leginkább a szekularizációval, de legalábbis az állam-egyház elválasztással szokás összekötni, ezért a két fogalom (kereszténység és polgárosodás) hangsúlyos összekapcsolása igencsak izgalmas és újszerű megközelítés. Persze, ha megnézzük az eredeti francia szöveget, akkor világosabban látunk: ott „civilisation chrétienne” szerepel, amit ma úgy fordítanánk: keresztyén civilizáció.²¹ De a konzervatív szellemiség más kifejezésekben is kitapintható: „nemes örökségről” esik szó, s arról, hogy azt sértetlenül meg kell őrizni („*conserver intact*”). Az örökség megőrzése egészen pontosan meghatározza a konzervatív szemléletmódot, de ha ez a megőrzendő épp a keresztyén civilizáció, akkor csakugyan bátran mondhatjuk, hogy egy konzervatív szemléletmódban találja meg Tocqueville az Eötvös-sel közös politikai vallását. Szorosan idekapcsolódik az a kifejezés, hogy „igazi és szabályozott szabadság” – ez ugyanis világosan megkülönbözteti Eötvös elképzelését a minden kötöttség nélküli szabadságot támogató liberális állásponttól.

Tocqueville és a kereszténység

Mielőtt részletesebben is rátérnénk a két említett témára, a keresztyén „polgárisodás” és a municipális önkormányzatiság kérdésére, szeretnék röviden utalni John Lukacs magyarul is megjelent esszéjére, amelyben az időő Tocqueville vallásos beállítódását elemzi a történetész.²²

²⁰ Trefort Ágoston: Tocqueville emlékezete. In Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, MTA, 1881. 59.

²¹ Alexis de Tocqueville – Eötvös József báróhoz, Saint-Pierre-Église, 1858. július 1. Balázs Péter fordítása, készült az Eötvös József levelezésének kiadása 2. (NKFIA K 131564) kutatás keretében. Köszönettel tartozom az Eötvös levelezésén dolgozó OTKA-kutatócsoportnak és vezetőjének, Cieger Andrásnak, amiért rendelkezésemre bocsátotta a levél eredetijét és újrafordított magyar változatát.

²² John Lukacs: Alexis de Tocqueville utolsó napjai. Ford. Horkay Hörcher Ferenc. *Vigilia*, 67. (2002), 10. 739–747.

Lukacs szerint „Tocqueville utolsó hónapjainak legfontosabb fejleménye vallásosságához kapcsolódott”. E fejlemény pedig az egyértelmű elköteleződése élete végén a katolikus vallás mellett. A történész aprólékosan felsorolja azokat a bizonyítékokat, amelyek egy ilyen értelmezés mellett szólnak, ezek részleteibe belemenni most fölösleges lenne. Mindenesetre elég plauzibilisnek tűnik Lukacs ítélete: „Tocqueville még egyszer gyónt áprilisban. 16-án halt meg, békében magával és egyházával.”²³ Felvethető persze, hogy a katolikus Lukacsról feltételezhető-e, hogy elfogulatlanul tudott beszámolni a francia gondolkodónak saját vallásához fűződő viszonyáról. Persze, Lukacs írásaiban megnyilvánul egyfajta szubjektivitás, ám a történész tények iránti tiszteletét jóhiszeműen nem vitathatjuk el tőle. Ha van valami igazsága Lukacs történetének, akkor az Eötvösnek szóló levél keresztény civilizációval kapcsolatos pozitív megjegyzése is ennek kontextusában értelmezhető. Tocqueville ezek szerint osztozott azokban a civilizációs kockázatokkal kapcsolatos aggodalmakban, amelyeket Eötvösnél olvashatott.

A keresztény „polgárisodás”

De lássuk akkor mi is, mit is mond Eötvös a keresztény „polgárisodásról”, esélyeiről és kockázatairól. Eötvös szerint az európai civilizáció *differentia specificáját* a kereszténységnek köszönhetjük: „Egész polgárisodásunk keresztényi. Bármilyen erősen támadtatott is meg a kereszténység a haladás és felvilágosodás nevében, [...] a kereszténység befolyásának eredménye mindaz, amiben Európa népei nem keresztény kortársaikat és az ókor összes népeit fölülhaladják.”²⁴ Alapvetően a társadalmi struktúrákra, intézményekre utalva és a társas viszonyokban kifejeződő gondolkodásmóddal kapcsolatban állítja azt Eötvös, hogy ezeknek keresztény gyökerei vannak. „A családtól kezdve azon viszonyokig, melyek világréseket fűznek egymáshoz, keresztény eszmék körében mozgunk.”²⁵ Ha viszont épp a társadalmi viszonyokban véli felfedezni e keresztény gyökereket, akkor nem csoda, ha viszont az állam működésével kapcsolatosan épp ellentétesek a benyomásai. Hiszen Hegel óta a civil társadalom és az állam élesen elvált

²³ Lukacs (2002): i. m. 740–741.

²⁴ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, Magyar Helikon, 1981. I. 458.

²⁵ Eötvös (1981): i. m. I. 458.

egymástól az elméleti diskurzusban. Az állam valójában nem keresztény eredetű elképzelés. „Csak egy van, ami e tekintetben kivételt képez, és ez az állam.”²⁶ Sőt, Eötvös azt is kimutatja, hogy valójában már a Biblia is megkülönböztette ezt a két hatalmi szférát, de legalábbis kizárta a kereszténységnek az államra vonatkozó szabályadási feladatát: „A kereszténység, mely az élet minden viszonyáról szabályokat állított fel, azon elvénél fogva, hogy »isten országa nem e földről való«, nem tette ezt az államra nézve, s innen van, hogy ez a polgárisodásunk alapjaiul szolgált hitelvektől függetlenül fejlődött ki.”²⁷

Eötvös tárgyalásmódjának fontos sajátosságát veszi észre Tocqueville, amikor azt állítja, hangsúlyosan keresztény az a „polgárisodás”, amelyről Eötvös beszél. Nemcsak az állam-egyház szétválasztása jelenik meg ugyanis ebben a gondolatban, mint ami meghatározó jelentőségű a jelenkori politika értelmezése szempontjából, hanem az a tétel is, hogy a polgári társadalom keresztény fogantatású, mégpedig annak ellenére is, hogy a felvilágosodás a szekularizáció irányába hatott. Ennek pedig az adja a politikai filozófiai jelentőségét, az állam-egyház elválasztás ellenére, hogy a politikai kultúrát a Tocqueville által ihletett Eötvös is kulcsnak tekinti egy korszak politikájának megértése szempontjából. Ha az állam semleges is politikailag, az állampolgár nem lehet az: politikai kultúrája határozza meg politikai gondolkodását, s ezért aztán igazán jelentőségteljes politikailag is e kultúra keresztény gyökere.²⁸

A modernitás által hozott új helyzetet Eötvös úgy jellemzi, hogy felbomlik az egyensúly azon elvek között, amelyek az államot, illetve a társadalmat irányítják. Márpedig ez hosszú távon szükségszerűen megbosszulja magát. Saját korában azonban már nem csupán arról van szó, hogy a szekuláris állam és a keresztény polgári társadalom egymástól eltérő elveken nyugszik. Eötvös szerint a tudományos alapokon álló államelméletek egyenesen szembefordulnak a társadalom keresztény jellegével. „Azon perctől fogva azonban, melyben az államra tudományos elméletek elhatározó befolyást kezdtek gyakorolni, [...] az államnak a kereszténység fogalmain alapuló társadalmi renddel szükségképp [...] ellentétbe kelle jönni [...]”²⁹

²⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 458.

²⁷ Eötvös (1981): i. m. I. 459.

²⁸ Eötvös szerint egyébként: „minden civilizáció bizonyos vallási fogalmak alapjára van építve: lehetetlen ezeket megváltoztatni anélkül, hogy velük együtt a civilizáció is el ne enyészék, mely a vallási fogalmakon emelkedett.” Eötvös (1981): i. m. I. 462.

²⁹ Eötvös (1981): i. m. I. 456–460.

E fejleményeket a korszak haladásként értelmezte. Ez a korszak volt az, amely elválasztotta egymástól a jog és az erkölcsiség fogalmát, szintén a tudomány semlegességi követelményére hivatkozva. Nyilvánvaló, hogy Eötvös itt már a pozitívizmus irányzatára reagál, amely többek között Comte hatására a 19. század közepére a tudományos ideológia zászlóshajójává vált. Eötvös természetesen nem volt a tudományosság ellensége, még a politikával kapcsolatban sem. Ám érvelése e ponton a józan ésszel kívánja összevetni a tudományosság fenti elveit, hasonlóan a brit *common sense* iskola szokásos eljárásához – illetve később a nyelvi fordulaton átesett analitikus filozófia módszertanához. Eötvös szerint a hétköznapi nyelvhasználat tesztjén nem megy át sem a jog és a morál, sem az állam és a vallás elválasztása: „A nép a jog fogalmát a morál fogalmától oly kevésbé különítendi el, mint nem fog elismerni azonegy időben soha államot és vallást, melyek egymással ellenmondásban állanak.”³⁰

Tehát többről van itt szó, mint állam és vallás, jog és erkölcsiség módszertani érdekű elkülönítéséről. Inkább az a kérdés, mi történik, ha a két elv egymással szembefordul. Nos, Eötvös szerint épp ez történik korában, s a következményei beláthatatlanok, és egyáltalán nem ígéretesek. Sokkal inkább félelmetesek, hiszen a népfelség és a demokrácia elvének terjedésével nyilvánvaló, hogy ha a nép valamit nem tud elfogadni, netán igazságtalannak vél, akkor bizony igen erőteljesen is ki tudja fejezni mondandóját – tulajdonképpen így születik a forradalom. Az a forradalom, amelyet Eötvös Tocqueville-hez hasonlóan fenntartásokkal fogad.

Eötvös álláspontjában az mindenképpen problematikus, hogy feltételez egy olyan, az egész népre kiterjedő vallásosságot, amelyet már a 19. században sem lehetett biztosra venni. És nem is elsősorban a felekezeti különbségekre érdemes gondolni, pedig tudjuk, hogy annak milyen jelentősége volt még Eötvös korában is a Magyar Királyságban. De a szekularizáció nyilván megette már eddigre a hatását a sokaságra, s ennek megfelelően általános tételek nem feltétlenül fogalmazhatók meg „a nép” vallásosságáról. Ezen anakronizmus dacára, amit kimond Eötvös, az igencsak elgondolkodtató: hogy az állam rendje és működtetése nem fordulhat szembe azokkal az alapelvekkel, amelyek a politikai kultúrát meghatározó vallási elvekből következnek vagy következtek korábban.

Eötvös nem csupán elvi érvényű megállapítást kívánt tenni. Hanem egy olyan gondolatmenetet fogalmazott meg, amely saját korának kritikájaként olvasható. Tocqueville-re hivatkozott, aki *A demokrácia Amerikában* című

³⁰ Eötvös (1981): i. m. I. 460.

művének lapjain a többség zsarnokságának előjeleit vélte felfedezni abban a demokratikus rendszerre jellemző folyamatban, amely minden hatalommal felvértezi az államot, és előállítja az egymástól elszakadt egyénekből álló sokaságot. E szegmentált társadalomnak minden egyes tagja „csupán önmagában s önmagáért létezik,” így nincs semmilyen eszköze ellenállni az állam „roppant gyámnoki hatalmának”. Nem szokásos zsarnokság ez, hiszen a francia gondolkodó szerint az újonnan kivívott „egyenlőség készítette el az embereket mindezekre”. Vagyis az állam lebontotta a közösségekből álló korábbi társadalmi struktúrát, amely az egyház szubszidiaritásra alapozott építményéhez hasonlóan szerveződött, s helyébe állított egy mesterséges konstrukciót, az egyenlő egyének sokasága felett „atyáskodó” állam vízióját vázolja fel. A korábban centralistának bélyegzett Eötvös tehát fő művében épp Tocqueville-re hivatkozva a központosított, atyáskodó állam civil társadalmat romboló hatására hívja fel a figyelmet. Vagyis azt mutatja ki, hogy ez a demokratikus rendszer által kialakított zsarnokság a „keresztény polgárisodást” lerombolja – ily módon kötve össze a két, általunk vizsgált fogalmat.³¹

Központosított állam és önkormányzat

Térjünk hát rá a második, Tocqueville által is érintett témára: az állami központosításra, és ellentétére, a községi önkormányzatiságra. Eötvös kertelés nélkül, feketén-fehéren mondja ki azt a tételt, amelyet a téma szempontjából a legfontosabbnak tart: „Szilárd alapon nyugvó községi élet az egyedüli eszköz, mely az egyén elszigetelt állását a roppant államhatalom irányában megszünteti, anélkül, hogy az állam fönnállása veszélyeztetetné.”³² Látnunk kell, hogy az állam fennállásának veszélyeztetését eleve kizárja Eötvös, ami megmutatja, hogy a községi élet nem az állam életének az alternatívája, helyettesítője. Épp ellenkezőleg. A magyar gondolkodó a két elv – az állami és az önkormányzati elv – megőrzését tartja a követendő iránynak. Az elkerülendő két veszély ugyanis szerinte egyfelől „az államhatalom korlátlan uralomra való törekvése”, valamint „az állam egyes részeinek teljes önállóságra [...] törekvése”.³³ Vagyis a két elv

³¹ Eötvös Tocqueville-utalásai: Eötvös (1981): i. m. I. 467–469.

³² Eötvös (1981): i. m. II. 355.

³³ A II. kötet Ötödik könyvének címéből vett kifejezések.

párhuzamos megőrzésének az a feltétele, hogy mindkettő csak korlátozottan érvényesülhessen.

Eötvös elfogadni látszik Tocqueville befolyásos véleményét arról, hogy a demokrácia ugyanolyan módon veszélyezteti a községi életet, mint korábban egy-egy zsarnoki rendszer. A községi élet veszélyeztetése pedig az egyéni szabadság veszélyeztetését hozza magával, mivel a községi élet volt az az intézményes garancia, amely védte az egyéni szabadságot az egyeduralkodó rendszerekben. Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyéni szabadság sajátos értelemben jelenik meg Eötvös szövegében. Azt a szabadságot jelenti, hogy az egyén részt vehessen a köz ügyeinek intézésében, így többek között és kitüntetetten a közre vonatkozó döntések meghozatalában. Ez a szabadságfogalom igen közel áll a Constant-féle régiek szabadságához, illetve a Berlin-féle pozitív szabadságfogalomhoz. Ez a szabadságfogalom az, amely gyakran előtűnik a republikánus elmélet híveinek, így Skinner és Pettit elméleteiben is. Mindez azért fontos, mert a klasszikus liberalizmus kortárs elméletirői (gondoljunk John Stuart Millre például) az egyéni szabadság modern, negatív fogalma mellett kötelezték el magukat, amely nem a politikai jogok gyakorlásának szabadságát jelenti, hanem a magánélet azon körét határozza meg, melybe az állam nem szólhat bele. Az itteni szabadságfogalom azonban nem a negatív szabadság helyett jelenik meg Eötvösnek a községi önkormányzatiságot elemző gondolatmenetében. Hiszen a negatív értelemben vett egyéni szabadságot a korlátlan hatalom legsúlyosabb áldozatának tekintette már korábban is. Ám az önkormányzatiság és az állami centralizáció ellentétében nyilván egy másik szabadságfogalomnak kell előkerülnie – hiszen a községi szabadság nyilván nem a negatív szabadságot biztosítja elsődlegesen, hanem épp a közösség ügyeiben való részvétel pozitív szabadságát. Ám szerinte közvetett módon a politikai részvétel szabadságának megvonása a modernnek negatív egyéni szabadságát is veszélyezteti – hiszen a korlátlan hatalom nyilván minden további nélkül figyelmen kívül hagyhatja a magánélet területét is. Ebben az értelemben Eötvös mondandója éppen az, hogy a közösség ügyeiben való részvétel pozitív szabadsága, amit a községi önkormányzat adhat meg szélesebb rétegeknek, végül is a negatív szabadság érvényesülését, vagyis a magánélet zavartalan működését is biztosítani fogja azáltal, hogy a demokrácia zsarnokságának korlátot szab.

Végül vessünk egy közelebbi pillantást arra, hogy is körvonalazza Tocqueville a községet az amerikai demokráciáról írt könyvében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az a létező gyakorlat, amelyet az Egyesült Államokban talált, eltért mind a francia közigazgatási rendszertől, mind a magyar királyságra jellemző megyerendszer

léptékétől – ezért Eötvös számára nyilván nehézséget jelentett általános érvényű értelmezése. Tocqueville szerint „az új-angliai község a francia kanton és község között helyezkedik el”.³⁴ S érdemes megjegyeznünk, hogy míg az eredeti francia nyelvű szövegben a „commune” kifejezés szerepelt, az angol nyelvűben a kifejezés a „township” – e két kifejezésnek is nyilvánvalóan más a jelentéstartománya. Tocqueville azonban eloszlatja a bizonytalanságot, s számszerűen meghatározza a léptéket: „Általában két-három ezer lakosa van, nem túlságosan nagy, így mindenkinek nagyjából azonosak az érdekei, viszont elég népes ahhoz, hogy a jó igazgatás feltételei mindig biztonsággal megtalálhatók legyenek benne.”³⁵ Ez a nagyságrend két véglet között az arany középút: a község még elég korlátozott számú ahhoz, hogy az érdekegyesítés lehetséges legyen – ez a téma különösen érdekeltette Eötvöst, aki a magyar helyzetben is kulcsfontosságúnak gondolta az érdekegyesítés programját –, persze egy teljes országnyi népesség körében ez sokkal kevesebb sikerrel kecsegtetett, mint az egy helyen élők közösségében.³⁶ Még a megyerendszer sem tudja biztosítani ezt az egységes nézőpontot, amelyet a közös lakóhely biztosít. De nemcsak Magyarországra nehezen applikálható az amerikai községi modell, Tocqueville szerint: „Bátran mondhatjuk, hogy az európai kontinens összes nemzetei közt nincs egy sem, amelyik ismerné.”³⁷

Tocqueville már-már vakmerően fogalmazott meg ilyen sommás állításokat, amelyek bizonyítatlanok maradtak, s ezért nyilván vitathatók. Gondolatmenete időnként ellentmondásokhoz vezetett. Ilyen ellentmondás volt az, hogy miközben szerinte ennek a községi formának a megszületése a legtermészetesebb, másfelől viszont „úgy tűnik, közvetlenül Isten keze nyomán kel életre”.³⁸ De legtöbbször az alaposabb kifejtés eloszlatja az ellentmondásokat. Így például világossá válik, hogy igazi értéknek nem is annyira a község létét, hanem a községi szabadság (*la liberté communale*) létrejöttét tekintette. Ez viszont nagyon is nehezen jön létre, viszont a központi hatalom könnyedén szét tudja zúzni. Főleg addig, „amíg nem hatolt az erkölcsbe”, aminek viszont az a feltétele, hogy már előtte meglegyen a törvényekben. Ellentmondásos, hogy a községi szabadság

³⁴ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Ford. Frémer Jusztina et al. Budapest, Gondolat, 1983. 50.

³⁵ Tocqueville (1983): i. m. 51.

³⁶ A témáról lásd Gergely András: A nemzeti és nemzetiségi érdekegyesítés formálódása. In Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, Magvető, 1987. 121–135.

³⁷ Tocqueville (1983): i. m. 49.

³⁸ Tocqueville (1983): i. m. 48.

kialakulásához időre van szükség – s mégis azt állítja a francia szerző, hogy miközben Amerikában már létezik a községi szabadság, Európában még nem tűnt fel. Pedig a községi intézményrendszer a szabadság iskolájaként szolgál: általa sajátíthatja el a nép a szabadságot. Pontosabban nem is a szabadságot, hanem azt, hogy „hogyan élhet vele békésen és szokhat hozzá alkalmazásához”.³⁹

A szabadság községi szintje azonban csak akkor működhet, ha a magasabb szerveződési formákkal, tartományi, állami szinttel összhangban tud működni. Ilyen szempontból mintája Új-Anglia. „Új-Angliában a közjogi intézmények összetett és szabályos együtttest alkotnak; kellőképpen régiek; erősek a törvények és még erősebbek az erkölcsök jóvoltából; hihetetlen befolyást gyakorolnak az egész társadalomra.”⁴⁰ E harmonikus viszonynak is fontos előfeltétele van a francia gondolkodó szerint. Az tudniillik, hogy a szabadságot ne az államtól kapja kegyként vagy feltételekkel a helyi önkormányzat, hanem ő maga eleve rendelkezzen vele, s csak bizonyos, ma így mondanánk, össztársadalmi érdekek miatt kelljen lemondania bizonyos összetevőiről. Tocqueville szerint épp erről van szó Új-Angliában. Itt a községek eredetileg mintegy önálló államként működtek, s szuverenitásuk emléke a 19. században is érzékelhető volt. Miközben nyilvánvalóan létezett már a társadalmi érdek is, tovább élt a községi érdek fogalma is, amely igencsak fontos szerepet játszott a polgárok politikai gondolkodásában. Tocqueville azt is kész kijelenteni, hogy „egyetlen olyan lakossal sem lehet találkozni Új-Angliában, aki elismerné az állami kormányzatnak azt a jogát, hogy a tisztán községi érdekek irányításába avatkozzék”.⁴¹ Persze e kijelentés sem tekinthető empirikusan igazoltnak, de jól kifejezi Tocqueville gondolkodásának irányát.

Nagyon érdekes az, ahogy jellemzi a helyi, községi érdek kialakulásának folyamatát. Szerinte ez maga is egyfajta, nem is minden elemében tudatos tanulás eredménye, amit épp az tesz lehetővé, hogy ez a politikai szerveződési szint még a legalapvetőbb, elementáris kapcsolati formához, a családi viszonyhoz is közel áll. „Ez tudja lecsillapítani, mérsékelni azokat a szenvedélyeket, amelyek az emberben a társas együttműködés ellen hatnak; a szenvedélyek, amelyek oly gyakran megzavarják a társadalmat, egészen más alakot öltenek akkor, ha a házi tűzhely közelében, szinte a család kebelén belül érvényesülhetnek.”⁴² Vagyis a családi

³⁹ Tocqueville (1983): i. m. 49.

⁴⁰ Tocqueville (1983): i. m. 50.

⁴¹ Tocqueville (1983): i. m. 56.

⁴² Tocqueville (1983): i. m. 59.

kapcsolat nyomja rá bélyegét erre a politikai kultúrára, némiképp Arisztotelészre emlékeztető módon. Az is elmondható azonban a francia utazó gondolkodásáról, hogy kantianus módon egyszerre vallja az ember társias és társiatlan (önző, önérdeket követő) természetét. Ahogy a legutóbbi idézet is mutatja, az embert szenvedélyei szembe tudják fordítani a társadalommal, ám a családi kapcsolat képes megfékezni ezeket az önző indíttatásokat az emberi természetben, s kialakítja azt a közös érdeket, amely lehetővé teszi a helyi önkormányzat hatékony és a közjó érdekét szolgáló működését.

Ez a viszonyrendszer rendezi az egyén, család, helyi közösség és a társadalom egészének kapcsolatát Tocqueville *Amerikájában* éppúgy, mint az Eötvös által normatív érvénnyel megfogalmazott politikai rendszerben. E tekintetben az önkormányzatiság és a közjó egyensúlyi követelménye hozza leginkább közös nevezőre Eötvös és Tocqueville gondolkodását.

Összefoglalás

Ezzel pedig elérkeztünk dolgozatunk összefoglalásához. Eötvös valamivel nagyobb hangsúlyt fektetett a központi kormányzat működésének megszervezésére, mint Tocqueville – amit meglepőnek is tarthatunk, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar történelemben a vármegyék önállósága milyen fontos szerepet játszott, s hogy másfelől Európában épp a Francia Királyság mutatott példát a helyi szintek megregulázására és a központi kormányzat aránytalan megerősítésére. De 1849 után Eötvös is jól látja már a helyi önkormányzás értékét és jelentőségét is, s ebben valószínűleg joggal nevezhető Tocqueville követőjének.

Ha – nem feledve a nyilvánvaló politikai-kulturális különbségeket – a további hasonlóságokat próbáljuk összefoglalni, kijelenthetjük, hogy mind Eötvös, mind Tocqueville szerint fontos szerepet játszott a kereszténység a modern nyugati politikai kultúra kibontakozásában. Persze mind a ketten tudatában vannak a modern (és nem az antik) demokrácia szekularizáló hatásának, de épp ezért hangsúlyozzák a kereszténység „örökölt” szerepének jelentőségét. Mindketten vallják, hogy az ember önző szenvedélyeit meg kell szelídíteni, s ahogy a családi kötelékek hatása is fontos lehet ebben, ugyanúgy a kereszténység is jótékony befolyást gyakorol az emberek viselkedési és gondolkodási formájára is.

Legáltalánosabb szinten azt mondhatjuk, mindketten kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a politikában annak a kulturális ökoszisztémának, amely egy-egy kisebb vagy nagyobb közösséget jellemez. Mindketten képesek voltak megha-

ladni saját nemzeti kultúrájuk szűkebb látókörét, miközben nemzetközi tapasztalataikat mindig hazájuk hasznára, annak nemzeti érdekeit figyelembe véve próbálták elméleti szinten és gyakorló politikusként is kamatoztatni. Az euro-atlanti kultúra elkötelezettjeiként léptek föl, egy ideális összeurópai diskurzus részeseiként. Más-más kihívásokkal szembenézve is közös volt az értékrendjük: az egyéni és a közösségi szabadság elkötelezettjei voltak, ám a szabadságot nem tekintették öncélúnak, hanem mindig az emberi természet egészét tekintették, s a keresztény hagyománynak megfelelő közjó fogalmát tekintették politikai értéknek. E megfontolásokból is az következik, hogy végső soron mindketten túlléptek a reálpolitika, a hatalmi logika sémáin, és értékrendjükben a művelődés és polgárosodás általános kulturális szempontjait tartották irányadónak.

Felhasznált irodalom

- Barta Attila: Tocqueville az amerikai közigazgatásról. *Miskolci Jogi Szemle*, 4. (2009), 1. 113–135.
- Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*. Budapest, Athenaeum, 1908.
- Csepeli Réka: Tocqueville eszméi Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 100. (1993), 12. 1483–1490.
- Demeter M. Attila: *Nacionalizmus és patriotizmus között. Báró Eötvös József a nemzetiségi kérdésről*. Online: http://real.mtak.hu/63298/1/Eotvos_Jozsef_korr.pdf
- Eötvös József: A francia forradalom okai. *Budapesti Szemle*, 1. (1857), 3. 323–373.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- Fenyő István: Eötvös és Tocqueville. *Aetas*, 22. (2007), 1. 127–134.
- Gángó Gábor: Forradalom és demokrácia. Eötvös József és Alexis de Tocqueville 1848-ról. In Fülöp Endre – Ocskay Gyula – Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok*. Pilismarót, Politikai Filozófia Közhazsnú Alapítvány, 2006. 52–65.
- Gergely András: A nemzeti és nemzetiségi érdekegyesítés formálódása. In Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, Magvető, 1987. 121–135.
- Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Báró Eötvös József a német egységről. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.
- Horkay Hörcher Ferenc: Az amerikai demokrácia Magyarországon. A magyar Tocqueville, 1834–43. *Holmi*, 6. (1994), 11. 1608–1615.

- Karácsony András: Eötvös mint klasszikus? [Blogbejegyzés]. *Jog.történet. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja*, 2021. február 22. Online: <https://mtajogtortenet.elte.hu/media/95/96/4c0240be7a80191f296a0ac8d15f881c9bde181d18d52552107b36d2daf/Karacsony-Andras-Eotvos-klasszikus.pdf>
- Lukacs, John: *Alexis de Tocqueville utolsó napjai*. Ford. Horkay Hörcher Ferenc. *Vigilia*, 67. (2002), 10. 739–747.
- Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1980.
- Nyíri Kristóf: *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok*. Budapest, Kossuth, 1986a.
- Nyíri, Kristóf: Intellectual Foundations of Austrian Liberalism. In Wolfgang Grassi – Barry Smith (szerk.): *Austrian Economics. Historical and Philosophical Background*. London–Sydney, Croom Helm, 1986b. 79–106.
- Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Ford. Frémer Jusztina et al. Budapest, Gondolat, 1983.
- Trefort Ágoston: Tocqueville emlékezete. In Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, MTA, 1881. 3–64.
- Vikol Katalin: Tocqueville és hatása Magyarországon. Centralisták és liberálisok vitái a reformkorban. *Világosság*, 17. (1981), 2. 73–79.
- Veliky János: *Polgárosodás és szabadság – Magyarország a XIX. században*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.